

POZNAŃSKIE STUDIA SLAWISTYCZNE
PSS NR 11/2016 ISSN 2084-3011
DOI: 10.14746/pss.2016.11.2

Renata Jambrešić Kirin
Institut za etnologiju i folkloristiku,
Zagreb
renata@ief.hr

Data przesłania tekstu do redakcji: 09.02.2015
Data przyjęcia tekstu do druku: 16.10.2015

Od postkolonijalizma do transnacionalizma: izazovi postsocijalističke feminističke teorije

ABSTRACT: Jambrešić Kirin Renata, *Od postkolonijalizma do transnacionalizma: izazovi postsocijalističke feminističke teorije* (From Post-Colonialism to Transnationalism: the Challenges for Post-Socialist Feminist Theory). "Poznańskie Studia Slawistyczne" 11. Poznań 2016. Publishing House of the Poznań Society for the Advancement of the Arts and Sciences, pp. 23–41. ISSN 2084-3011.

The article offers a reflection on the utility of postcolonial studies and transnational feminism for the analysis of women's post-socialist experiences, with a special emphasis on Croatian academic and social space. After general considerations about the epistemological profile and etico-political agenda of transnational feminism – as illustrated by the results of the feminist seminar in Dubrovnik (2007–2015) – the author presents three theoretically most challenging feminist authors: Madina Tlostanova, Biljana Kašić and Marina Gržinić. Each of them in its own way demonstrates that theoretical voices from the "global South" are the most productive tool to oppose academic "global feminism" and to inspire "women's struggles for sociopolitical justice, especially in colonial and neocolonial contexts" (Swarr, Nagar 2010: 4). The radical call for the decolonization of gender, human being and knowledge (Tlostanova 2013), the appreciation of woman's public voices and counter-discourses (Kašić), and the critique of racialization in the production of knowledge (Gržinić 2015) are intertwined and linked to the final thesis about the importance of distinguishing the biopolitical form of women's memory vs. the necropolitical formation of institutionalized history in post-socialist context.

KEYWORDS: postcolonial studies; transnational feminism; post-Yugoslav feminisms; Madina Tlostanova; Biljana Kašić; Marina Gržinić

1. Od postkolonijalizma do transnacionalizma: izazovi postsocijalističke feminističke teorije

[Naracija o kraju postkolonijalizma] je svakako primjenjiva na hrvatsku sredinu, zbog osjećaja da smo se oslobodili još jednog imperijalnog pritiska, premda je u nas činjenica da se taj posljednji „imperij“ nalazio na istoku dovela do (za postkolonijalni okvir) prilično kontradiktorne pojave iznimne privrženosti europskom civilizacijskom krugu, pa čak

i revalorizacije povijesnih razdoblja u kojima je Hrvatska bila podčinjena nekoj od zapadnoeuropskih vladavina – mletačkoj, austrougarskoj (Badurina 2009: 264–265).

Hrvatska komparatistica, povjesničarka i teoretičarka drame Natka Badurina među prvim je ocrtala međuodnos postkolonijalizma, balkanizma i ženskih studija na temelju rasprave M. Todorove, G. Ch. Spivak i D. Bjeleća (Badurina 2009: 261–271), ali i rasprava na feminističkoj ljetnoj školi pri Interuniverzitetskom centru u Dubrovniku u kojima je sudjelovala od 2007. godine, a koje su se doticale teme feminističkog pozicioniranja naspram zapadnog intelektualnog paternalizma, ali i društvenih prijetnji kao što su ksenofobija, homofobija, repatrijarhalizacija, recesija. Dočim su i postkolonijalna i feministička teorija „na domaćem terenu” trebale dokazati društvenu relevantnost i spoznajnu vrijednost – a socijalistička i postsocijalistička epistema podjednako su sklone „negiranju imenovanja pristupa ili pojava feminizmom kao prikladnim terminom” (Prlenda 2011: 155) – spomenuta ambivalentnost hrvatskog povijesnog iskustva te rascijepljenost suvremenih identiteta, žudnji i fantazmi između balkanizma i eurocentrizma domaće je humanističke znanstvenike stavila pred nove izazove (cf. Badurina 2009; Obad 2009; Luketić 2013; Matošević i Škokić 2014). U literaturi su dobro opisane dvojbe je li u slučaju Jugoistočne Europe doista riječ o kolonijalnom iskustvu subalternosti¹. Međutim, autorice koje dokazuju korisnost postkolonijalne i feminističke teorije za analizu postsocijalističkih iskustava i koje će biti predstavljene u ovom članku – M. Tlostanova, B. Kašić, M. Gržinić – priklanjaju se tezama o politički uvjetovanoj težnji da se „Istočnom Europom intelektualno vlada kroz deskripciju i klasifikaciju”, a njena slika fiksira u „stereotipima o žalosnoj kulturnoj, političkoj i ekonomskoj zaostalosti” (Kovačević 2008: 2). Ti stereotipi, mahom posuđeni iz balkanističkog diskursa, služe samokolonizaciji ili internaliziranju kompleksa manje vrijednosti, ali i prihvaćanju ideje o linearnom modernizmu „velikih” europskih kultura i „prirodnom” epigonstvu malih i „provincijalnih” koje ih oponašaju i sustižu. Ovdje treba napomenuti da se nisu samo feminističke teoretičarke oslonile na

¹ M. Todorova (1997) smatra da u Istočnoj Europi ne nalazimo „prave” kolonije ni imperijalističke institucije, diskurse ili kolonijalne podanike druge rase. Za nju ni jedan istočnoeuropski narod nije iskusio kolonijalnu samovladu, eksploataciju ni rasizam nalik onima u afričkim i azijskim kolonijama.

izvorni koncept E. Saida (1978/2000) o orijentalizmu (i balkanizmu) kao diskurzivnoj proizvodnji znanja, vrijednosnih predodžbi i uvjerenja o kulturalnoj *drugosti*, ali da su ga one nadopunile promišljanjima novijih teoretičara postkolonijalizma, od G.Ch. Spivak, Ch.T. Mohanty, A. Mbembea, do A. Quijana i Shu-mei Shih (cf. Ćirjaković 2012: 92–93). Najutjecajnije studije na Saidovom tragu opisuju kontinuitet intelektualnog podređivanja i egzotizacije Istočnih Europljana u interesu (potencijalnog) imperijalizma njihovih zapadnoeuropskih susjeda (Wolff 1994), ali i naglašavaju specifičnost ovog liminalnog prostora kao „političkog nesvjesnog” *racionalnog* europskog bića (M. Dolar prema Luketić 2013: 17). Neke od njih afirmiraju i nove pojmove: „metaforički imperijalizam” ili pseudoimperijalizam (Goldsworthy 1998), „civilizacijsku kosinu” (Melegh 2006) gdje se inferiornost vs. superiornost gradi ovisno „o nagibu” od Zapada prema Istoku (Obad 2009); pojam poluperiferije gdje je klizno stanje tranzitivnosti „uslov njenog postojanja” (Blagojević 2009: 74); kao i pojam geografske i simboličke „liminalnosti” Istočne Europe vječno podvojene između auto-stigmatizacije i glorifikacije vlastite (mahom *balkanske* i *barbarogenijske*) drugosti (Velikonja 2005; Kovačević 2008; Petrović 2013).

U fokusu ovog rada su neke od najpoticajnijih feminističkih teorija iz regije povezane s djelovanjem feminističkog seminara u Dubrovniku, to jest pet zbornika s odabranim tekstovima izlaganja (Jambrešić Kirin i Prlenda 2008; 2009; 2011; 2013 i Carotenuto, Jambrešić Kirin, Prlenda 2015). Dubrovnik se još jednom predstavio kao važno mjesto na simboličkoj mapi (post)jugoslavenskog akademskog feminizma²: dočim je krajem 1980-ih postao susretnište zapadnih feministkinja i znanstvenica iz socijalističkih i nesvrstanih zemalja zainteresiranih za rodne/ženske studije kao akademsko područje³, početkom 21. stoljeća privukao je žene za koje transnacionalna suradnja predstavlja i teorijski izazov da se promisli

² Poratni feministički seminari u Dubrovniku obnovljeni su 2000. u organizaciji zagrebačkog Centra za ženske studije, Sveučilišta Rutgers i CEU iz Budimpešte. Od 2007. redovito se održavaju dva seminara: *Feminist critical analysis* (voditeljica D. Duhaček) i *Feminisms in a transnational perspective* (voditeljica R. Borić), a suorganizatorice su R. Jambrešić Kirin (Zagreb) i Durre S. Ahmed (Lahore, Pakistan). Među kodirektoricama bile su: U. Vuorela (Tampere, Finska), N. Badurina (Udine, Italija) i J. Lukić (CEU, Budimpešta).

³ U okviru poslijediplomskih seminara pri Interuniverzitetkom centru u Dubrovniku održane su dvije feminističke konferencije (*Poetics and Politics of Women's Writing*, 1986. i *Writing and Language: the Politics of Feminist Critical Practice*, 1988.), te dva seminara

postojeći „feministički okvir stvaranjem novog prostora za političku i intelektualnu inicijativu izvan disciplinarnih granica, podjela na teoretičarke/umjetnice/aktivistkinje, dihotomije Sjever/Jug” (Swarr, Nagar 2010: 14).

Okrružene studenticama i predavačicama koje su mahom dolazile iz zapadnih sveučilišta i ženskih udruga⁴, organizatorice seminara su se oslonile na ovu kolaborativnu etiku i kritičku pedagogiju kako bi se suprotstavile dominaciji *bijelog* „globalnog feminizma”, a promovirale glasove teoretičarki i aktivistkinja „globalnog Juga”. Upravo su različite taktike podrivanja „diskurzivnog univerzalizma” (Tlostanova 2013: 52) zapadne akademije, a ne podudarnost povijesnog iskustva, uvjetovale savezništvo postsocijalističkog i postkolonijalnog ženskog subjekta. Bez obzira na brojne razlike o kojima će biti riječi, zajednički nazivnik svih feminističkih suprotstavljanja eurocentričnoj jednoobraznosti i historicističkoj pravocrtnosti jest isticanje važnosti normiranja ženstva i muškosti, obitelji i zajednice, subjektiviteta i drugosti, za opstanak neoliberalnog „umreženog društva”, ali i „globalne humanistike” koja se ubrzano marginalizira i feminizira⁵. Svijest o tome da ni jedna razmjena znanja nije jednosmjerna ni jednoznačna niti izvan ukupnosti političko-ekonomskih odnosa moći, dodatno potiče feministički transnacionalizam u kojem se nastoje dokinuti dihotomije poput individualno vs. kolektivno proizvedeno znanje, akademija vs. aktivizam, teorija vs. metoda, a potiče refleksivno autorstvo i etičko zalaganje za ravnomjerniju raspodjelu znanja kao preduvjeta pozitivne globalizacije i društvene pravde.

2. Feminizmom protiv koloniziranog mišljenja: Madina Tlostanova

„[M]udrost koloniziranoga” je ubitačna u učvršćivanju konzervativnih „vrijednosti” koje su nametnute kao model oslobođenja od socijalističkih ideoloških ograničavan-

(*Beyond Images: Women, Culture and Art*, 1990., i *Feminist Theory and Women's Movement: the Feminist Dialectic of Enlightenment*, 1990.).

⁴Na seminaru je dosad sudjelovalo oko 250 sudionika iz tridesetak zemalja svijeta.

⁵M. Blagojević smatra da su domaće znanstvenice, posebice u humanistici, zahvaćene „začaranim krugom” tranzicijske privatizacije akademskog pogona, neoliberalnim znanstvenim politikama i novom marginalizacijom poluperiferije što reaktivira „višestruko isključivanje” (Blagojević 2009: 12).

ja i istovremeno uvođenja nacionalističkih diskursa i praksi umjesto njih... (Slapšak 2013: 37).

Dok É. Balibar u bivšoj Jugoslaviji vidi „lokalnu projekciju različitih konfrontacija i konflikata karakterističnih za Europu” (2003: 5), ruska teoretičarka M. Tlostanova ukazuje na širu i dalekosežniju važnost iščekivanja socijalističkoga *Drugog svijeta* u cjelini. S njim su građani *Trećeg svijeta* uvelike pokopali svoje vizije o humanijem društvu i pravednijem svjetskom poretku koji ih čeka ako „uhvate korak” sa socijalističkom modernošću. S druge strane, šok postsocijalističkih intelektualaca suočenih s činjenicom „koliko im je nizak položaj dodijeljen u novoj globalnoj arhitekturi svijeta” (Tlostanova 2013: 49), svjesnih da postojećim teorijama društva ne mogu objasniti brojne paradokse tranzicije, financijskog imperijalizma i kognitivnog kapitalizma, uputio ih je na teoretičare „globalne kolonijalnosti” kao što su E. Dussel, A. Quijano, W. Mignolo, M. Lugones i dr. Prema ovim autorima, kolonijalni projekt je nerazdruživo povezan s idejom progresivističke modernosti i svjetske hijerarhije u kojoj je svakome dodijeljeno točno određeno mjesto ovisno o rasi, spolu, religiji, naciji, klasnom i socijalnom položaju i dr. Iznenadnim obratom odnosa snaga i perspektiva u globalnom svijetu, nekadašnji predvodnik humanističkog diskursa usmjeren na osvajanje slobode, samoostvarenje i emancipaciju, sveden je na postsocijalistički *homo sperans* i kolonijalni mentalitet kojeg obilježava ispiranje mozga, konzumerizam, antiteroristički fanatizam i retorika spasenja (Tlostanova 2013: 51).

Na primjeru (ne)slavenskih sastavnica bivšeg sovjetskog imperija Tlostanova pokazuje kako je komunističko učenje o fazama društvenog razvoja zamijenjeno nacionalističkim mitovima koji su proizvod zapadnjačke modernosti prije no „domaćih kozmologija”. Nove stare patriotske elite u Euroaziji koje u borbi za vlast trbuhozbore „mudrošću koloniziranog” i demonstriraju голу volju za moć, predmet su podsmijeha neoliberalnih transnacionalnih elita. No ni nastojanja pripadnika lokalnih društvenih pokreta ili umjetnika koji u najvećoj mjeri demonstriraju „dekolonijalne subjektivitete i senzibilitete”⁶ u svrhu stvaranja lokalnih „zajednica smisla”

⁶ Postoji niz umjetnica i umjetnika koji se suprotstavljaju represivnim režimima i „koji riskiraju da budu zatvoreni (Umida Akhmedova), ubijeni (Mark Weil) ili zabranjeni (Vyacheslav Akhunov)” (Tlostanova 2013: 55).

(Rancière 2011), ne nailaze uvijek na razumijevanje sugrađana umornih „od toga da budu siromašni rođaci u EU ili druga klasa Europljana koji naseljavaju države koje služe za servisiranje Europe” (Tlostanova 2013: 51). Velik je napor potrebno uložiti da bi se postsocijalistički subjekti suočili s izgubljenim ponosom „zbog ranijeg višeg položaja na skali modernosti” (Tlostanova 2013: 51) i prihvatili izazov dekolonijalne opcije. Osnovna motivacija za društvenu i rodnu dekolonizaciju – posebice žena kao objekata višestruke opresije (kolonizatora, državnih ideologa i lokalnih patrijarhalnih struktura) – trebala bi biti potreba za oporbenim rodnim djelovanjem i moralnim uzdizanjem:

Dekolonijalni rodni senzibilitet temelji se na dostojanstvu i pokušajima da se iscijele kolonizirani um i duša oslobođenjem osobe od kolonijalnog kompleksa inferiornosti (...). Sudionice su takvih dekolonijalnih rodnih diskursa unutar sebe različite i njihovo zajedništvo temelji se na razlici, a ne istovjetnosti (Tlostanova 2013: 61).

Upravo je sistematičnost teorijskih nastojanja Tlostanove, usmjerenih na feministički proces *de*-kolonijalizacije kao stalni epistemički, etički i aktivistički napor suočavanja s globalnom (neo)kolonijalnošću, ono što nas posebice zanima. Pokazujući kako globalna kolonijalnost usložnjava matrice rodne podčinjenosti, ona redom razobličava naslijeđene epistemičke zablude koje muče i recentna teorijska usmjerenja, a riječ je o sljedećim spornim pretpostavkama:

- opozicija modernost vs. tradicija (pri čemu je nezapadna tradicija diskreditirana zbog navodne zaostalosti, patrijarhalnosti, nasilja, prljavštine, neukosti i „nekoherentnog rodnog subjektiviteta”);
- pretpostavljena normalnost binarnih paradigmi i načela, društvenih taksonomija i komunikacijskih modela koji su rezultat zapadnjačkog mišljenja u dihotomijama;
- pretpostavljena univerzalnost (zapadnih) feminističkih vrijednosti i utopija.

Dočim su većini ovih zahtjeva već udovoljile feminističke teorije srodne dekonstrukciji i novim društvenim teorijama, lucidna detekcija kulturalnih i sociopolitičkih mehanizama što otežavaju kognitivnu dekolonizaciju (roda) u postsovjetskom kontekstu, relevantna je i za područje bivše Jugoslavije. Premda su žene poslovično opisane kao gubitnice uvijek kad (nacionalističke) elite preuzimaju vlast, često se zaboravlja na ne-

dovršenost i neuravnoteženost emancipacijskog projekta jugoslavenskog (kao i sovjetskog) „državnog feminizma”, kao i na nedostatak komunikacije i solidarnosti među ženama različitih etničkih, klasnih i geografskih položaja. Distanciranost i fragmentiranost žena i ženskih udruga u kapitalističkom okružju postjugoslavenske stvarnosti samo se produbila. Začuđujuća spremnost odricanja od socijalističkog nasljeđa ženskog emancipatornog djelovanja, uz zaborav ranijih genealogija ženske borbe i udruživanja, razlog su za posvemašnju indoktrinaciju zapadnjačkim feminizmom „kao novom vrstom kolonizacije uma što je rezultiralo samoorijentalizacijom i samonegiranjem” (Tlostanova 2013: 59) u mnogim euroazijskim i južnoslavenskim⁷ kontekstima. Upravo stoga i postjugoslavenska epistemologija vapi za lokalnom feminističkom dekonstrukcijom „trostruke sheme rodne drugosti”, prema kojoj se „balkanske”, baš kao i „euroazijske” žene, vječno iznova uspinju stubama modernosti – „od tradicionalizma preko sovjetskog [ali i jugoslavenskog – op. R.J.K.] polutradicionalnog-polumodernističkog modela, pa do emancipirane zapadnjakinje” (Tlostanova 2013: 59). Radikalni poziv za „dekolonizacijom roda i bivanja” M. Tlostanove nije usmjeren samo na nužno odvezivanje (*delinking*) od „vektorske teleologije” zapadnog prosvjetiteljstva, nego i na potrebu uvažavanja lokalnih, nerijetko bastardnih i samosvojnih, inačica modernosti-i-tradicije u kojima dolazi „do izražaja bogatstvo ženskih svjetova i iskustava i kreativnih mogućnosti njihove potencijalne multi-dimenzionalnosti koja je uvijek osnažena na granicama kultura, jezika, religija i epistemologija” (Tlostanova 2013: 59).

3. Oglasiti se svojim glasom: Biljana Kašić

„Ne govorite u naše ime, mi govorimo u svoje ime”; našim tijelima, kao vrisak i upozorenje, izražavamo našu gorčinu i gađenje prema svima koji vode rat (Staša Zajović prema Kašić 2009a: 24).

⁷Tako u Republici Srpskoj nalazimo *Džender centar – Centar za jednakopravnost i ravnopravnost polova u RS*, premda nema jezičnih ni kulturalnih razloga za preuzimanje ovog anglizma. I svojim pozitivnim sadržajem („gender mainstreaming” politika) i negativnim konotacijama („dženderuše”), ovaj naziv poručuje kako je ideja rodne ravnopravnosti strana lokalnim tradicijama.

Jedna od najagilnijih hrvatskih feminističkih teoretičarki postkolonijalne provenijencije, B. Kašić (2001–2002, 2004, 2009a, 2009b, 2013) promišljala je ulogu ženskog glasa kao pokretača pozitivne društvene promjene i nositelja *protudiskursa* koji uznemiruje i subvertira dominantni simbolički poredak. Pokušavajući teorijski opisati načine na koje žene (oduvijek) izražavaju svoj otpor, ali i emocije, strepnje, ljutnju i nemoć – „primjeri koji svjedoče, vrište, podsjećaju, prizivaju, imenuju, uznemiruju, upisuju, osporavaju, prestupaju” (2009a: 24) – autorica se oslonila na teorijske postavke G.Ch. Spivak, W. Brown, Ch. Talpade Mohanty, I. Rogoff, M. Tlostanove, S. Zajović i dr. Posebice ju je zanimalo kako su se teoretičarke manjinskog identiteta, kao što su T. T-Minh-ha, S. Suleri ili b. hooks, svojim *protuglasom* uspjele nametnuti dominantnom poretku znanja i moći te „prestrojiti” postojeće znanstvene paradigme u cilju emancipacije i (rodnog, klasnog, rasnog) osnaživanja. Pokazala je važnost govora u prvom licu u feminističkom aktivizmu, u pedagoškim diskursima, u mirovnim inicijativama te u projektima umjetnica feminističkog izraza. Pritom je slijedila filozofsku misao A. Cavarero da je govor o sebi (osobna priča) refleks sveprisutne žudnje za jedinstvom i jedinstvenošću egzistencije, dok je politički usmjeren govor žena u javnosti, govor u ime obespravljenih i ušutkivanih, ono što izaziva androcentrični *logos* kao takav. Ženski glas u javnosti prije svega ukida patrijarhalnu stigmatu ženske šutnje i otvara ogroman potencijal subalternog „mnoštva” uključenog u društvenu proizvodnju, ali isključenog iz podjele društvenog bogatstva, za subverziju i/ili pobunu. S druge strane Kašić se oslonila na one teoretičarke koje zagovaraju osnaživanje testimonijalnih glasova viktimiziranih, marginaliziranih ili samo „prevođenih” postkolonijalnih subjekata. Bez obzira na rizike dekontekstualizacije i političke manipulacije, (žensko) svjedočenje o nasilju i mehanizmima njegovog zataškavanja i pravnog kanaliziranja postaje važno sredstvo potkopavanja hegemonijske moći jer, riječima R. Terdimana, „protudiskursi imaju sposobnost *smještanja*: relativiziranja autoriteta i stabilnosti dominantnog sustava izražavanja koji ne može čak ni poduprijeti njihovo postojanje” (Kašić 2009a: 31).

Naglasivši kako svako *glasanje* ne predstavlja afirmaciju pobunjenoga ženskog sebstva niti rad na podriivanju jezika hegemonije, Kašić nas upozorava da svaki govor otpora (subverzivan, mimikrijski, parodijski i dr.)

podrazumijeva preuzimanje odgovornosti za posljedice govornih činova i djelovanja u zajednici: „jednostavno stoga jer osobna naracija kao rizik po sebi izlaže riziku cijelu narativnu matricu kroz različite nepredvidljive učinke i posljedice” (Kašić 2009a: 31). Pokazuje i kako rezonancija latinoameričkoga pokreta žena žrtava vojnih režima, ženskog mirovnjačkog aktivizma u bivšoj Jugoslaviji te azijskih i afričkih ženskih „sudova pravde” nije slučajna. Uvažavajući različite kritike i etičke zazore od „testimonijalnog obrata” u feminističkom diskursu, Kašić tumači kako je glas traumatiziranih i subalternih žena osjetljiv na diskurzivnu komodifikaciju, aproprijaciju i medijalizaciju u metropolskim centrima (kolektivne) proizvodnje konsenzusa o ratu i prošlosti, ali i da je to i prva stepenica borbe za političku vidljivost i pravnu retribuciju (cf. Kašić 2011).

Svojim dugogodišnjim feminističkim djelovanjem i pisanjem, u kojem se prepliće aktivistički rad, javni angažman, izvaninstitucionalno i akademsko podučavanje, Kašić pokazuje u kojoj mjeri dosljedno feminističko pozicioniranje ima subverzivnu kvalitetu i djeluje kao „korektiv” društva koje promiče (neo)konzervativizam, merkantilizam i depolitizaciju građana, u kojem „kognitivni kapitalizam” i prekarnost rada idu ruku pod ruku. Najopasniji moment konzervativnih zahtjeva za „normiranjem obitelji”, koje propagira Crkva i desne političke opcije, jest negiranje emancipatornih politika rodne jednakosti – pejorativno nazvanih „rodnom ideologijom” – te osporavanje obrazovnih sadržaja „koji nemaju ništa s prirodom i prirodnim odnosima”. Te struje imaju saveznike i unutar akademije gdje istupaju protiv kritičkog i konstruktivističkog mišljenja u ime obnove esencijalizma i pretpostavljenih „tradicijskih” vrijednosti čija je ideološka pozadina „reproduktivna heteronormativnost” (Spivak) i održavanje odnosa moći. Tim važnija jest zadaća feminističkih teoretičarki da idejno i etički odgovorno hrane ženski aktivizam, ali i nastave dekolonizirati (feminističko) znanje kao kritičko oruđe unutar i između pojedinih disciplinarnih okvira koji bi trebali biti preduvjet za izgradnju onog što agenda *Horizon 2020* naziva „odgovornim i refleksivnim društvom”. To je posebice bitno u hrvatskom kontekstu gdje još uvijek ne postoji sveučilišni program ženski/rodni studiji. Svjesne realne ugroze unutar neoliberalne akademije – „hoće li ženski studiji nestati samo zato što nitko neće trebati ovaj tip znanja na nacionalnom i internacionalnom tržištu rada?” – B. Kašić i S. Prlenda smatraju da je pitanje odgovornosti za stanje ženskih i ljudskih

prava u društvu ispred pitanja „akademske sudbine” ovog (inter)disciplinarnog područja:

Društvena je odgovornost zasigurno teorijski prioritet ženskih studija jer je feminizam *per se* etičko-politički projekt prije svega odgovoran za važne „društvene probleme” poput nepravde, diskriminacije, podređivanja ili, drugim riječima, za ostvarenje političke slobode koju moć uvijek dovodi u pitanje (Kašić, Prlenda 2015: 49).

Upravo je stoga mogućnost „asimilacije” ženskih/rodnih studija u hrvatski akademski prostor etički i politički sve upitnija jer to ujedno znači pristanak na politiku „znanja kao robe” i postepenog diskriminiranja svih onih (socijalno, etnički ili klasno marginaliziranih) građana koji više nemaju jednak pristup obrazovnim institucijama. Dvadesetogodišnji angažman oko izvaninstitucionalnog, svima otvorenog ženskostudijskog programa koji je u zagrebačkom Centru za ženske studije sukreirala i niz godina vodila B. Kašić, time dobiva na povijesnoj težini i društvenoj važnosti.

4. Protiv rasističke logike proizvodnje „univerzalnog znanja”: Marina Gržinić

Slovenska feministkinja, teoretičarka i umjetnica M. Gržinić smatra da dekolonizacija znanja zahtijeva prije svega proturasističku politiku znanja kao sredstvo otpora spram starih i novih formi rasizma, hijerarhizacije i diskriminacije koje su u središtu političkog projekta europske unifikacije i homogenizacije. Pritom se poziva na epistemološke zasade feminizma obojenih žena i lezbijki, transfeminizma, na psihoanalizu, postkolonijalne i queer teoretičare kao što su b. hooks, G. Kilomba, H.J. Spillers, B. Preciado i mnogi drugi. Za nju zapadnjački „bijeli buržujski subjekt” i danas oblikuje društvenopolitički i pravni diskurs prema svojim potrebama i mjerilima, a negirajući i isključujući „rasom obilježene” kolonizirane subjekte kojima je osporen status univerzalnoga ljudskog subjekta. Ono što oblikuje represivne politike ograničavanja i oduzimanja građanskih prava određenom dijelu populacije koji se ne smatra njegovim *integralnim* dijelom jest, za Gržinić, politički, a ne samo kulturalni rasizam⁸. Za razliku od A. Negria

⁸Kako je to primijetio Tariq Modood, u dugoj povijesti rasizma biologizam 19. st. jest iznimka jer su, na primjer, antisemitizam i islamofobija prije svega kulturalni rasizmi.

i M. Hardta koji smatraju da rasizam ne određuje novi imperijalni ustroj svijeta, ona tumači kako i zašto rasistički imaginarij, uz stalne promjene njegovih obilježja, zadobiva legitimitet u javnoj sferi. Pritom usvaja niz postavki postkolonijalnih teoretičara, ali ih i razvija na samosvojan način da bi pokazala kako dva dominantna režima moći, premda različitih upravljačkih logika, djeluju u sinergiji. Onaj prvi – kojeg su detaljno opisali Foucault, Deleuze i Agamben – biva radikaliziran kroz nove biopolitičke oblike kontrole, a funkcionira tako što zahtijeva „integraciju” ili, bolje rečeno, jednoliku distribuciju dugova, strahova i fantazmi. Međutim, smatra Gržinić, on vrijedi samo za bijelu populaciju jer je za „obojeni dio” prvog svijeta na snazi režim moći kojeg čine nekropolitički mehanizmi pravnog isključivanja, marginalizacije, de-simbolizacije i de-figuracije⁹. Preplitanje oba režima najuočljivije je na primjeru klasne segregacije i homogenizacije koja slijedi „rasnu logiku”. Da bi to potkrijepila, autorica se poziva na misao B. Carra kako je rasa dominantnija od spolne razlike, ona je na mjestu „gdje se seksualna razlika i ljudsko rastaču u figuru dehumaniziranog «mesa» bez spola, ali obilježenog rasom” (Gržinić 2015: 36). Svjesna da su ograničenja i zadatosti vlastite pozicije preduvjet situiranog znanja, Gržinić postavlja pitanje „zašto snježnobijela europska znanstvenica poput mene ulazi u područje *Black Studies*?” i odgovara da je to „iznimno važno pitanje za nekog iz bivše Istočne Europe”:

Biti *bivša* nije opravdanje niti oznaka identiteta nego društveni, politički i epistemološki uvjet mog rada. (...) Kao netko tko dolazi iz bivšeg istočnoeuropskog konteksta u Europu bez granica, kako se danas voli predstavljati, mi bivši smo osjetili uvjete rasijalizacije bez rase na dnevnoj bazi. U procesima ranije opisanima kao prešutna ali uporna reprodukcija razlika između Istoka i Zapada Europe, rasizam, hegemonija i diskriminacija stalno se prizivaju (Gržinić 2015: 36).

Rasizam kojeg Balibar naziva razlikovnim ili kulturalnim, tipičan je za eru dekolonizacije kad dolazi do preusmjeravanja populacijskih kretanja između kolonija i metropola. Zasnovan je na ideologiji kulturalnih razlika kao određujućih za procese suvremene (samo)identifikacije, međutim on svoj „maligni” oblik zadobiva uz pomoć administrativnog državnog aparata.

⁹M. Omi i H. Winanthave u knjizi *Racial Formation in the United States* (1994) pokazuju kako je 1960-ih koncept rase bio povezan s pitanjima borbe za ljudska prava, dok se 1970-ih i 1980-ih povezuje s teorijama etniciteta, a u fokus se stavlja pitanje adaptacije i asimilacije. Autori su pokazali kako je razvoj pojma „rasa” neodvojiv od odnosa rasa-klasa-rod pri čemu ga treba razumjeti kao decentrirani set društvenih značenja koji se stalno mijenjaju ovisno o ishodu političkih borbi.

Gržinić povezuje diskriminacijske procese s neokolonijalnom mrežom moći u kojoj kapital „dobiva mnoštvo imena – kognitivan, nematerijalan i financijski – ali svi su oni povezani s procesom rasijalizacije” (Gržinić 2015: 34). Premda nastoje materijalnu zamijeniti nematerijalnom proizvodnjom, politička ekonomija postindustrijskih društava temelji se na globalnoj podjeli rada koja je neoimperijalna, utemeljena na rasnim i patrijarhalnim dihotomijama¹⁰, a podržava ju akademski diskurs „univerzalnih” znanja, vrijednosti i istina. N. Maldonado-Torres, na temelju uvida u stanje u Latinskoj Americi, govori o novim oblicima kolonijalnosti koji uvode „kontrolu rada koja ide ruku pod ruku s rasnim formacijama i rasnom proizvodnjom znanja” (prema Gržinić 2015: 34).

Važan dio teorijske refleksije M. Gržinić jest interpretacija uzroka nasilnog raspada bivše Jugoslavije unutar postkolonijalne paradigme. Dok su drugi teoretičari povezivali nasilnu fragmentaciju Jugoslavije s gubitkom njene geopolitičke važnosti nakon 1989., a međunarodnu vojnu intervenciju s profesionalizacijom humanitarizma i potrebom osvajanja istočno-europskog tržišta, Gržinić je oprimjerila agambenovski prijelaz moderne biopolitike u tanatopolitiku. Naime, prije fizičkog nasilja i moćne armije koja se okrenula protiv vlastitih građana kao „vanjskih neprijatelja”¹¹, nacionalistički su diskursi razorili temeljne pretpostavke egalitarizma i multietničkih zajednica, a pritom su iskoristili socijalnu krizu i pauperizaciju kako bi nametnuli unutarnju rasijalizaciju ili „pripisivanje rasnih atributa pripadnicima etničkih manjina” (Gržinić 2015: 27), pretvarajući dotadašnje susjede u građane drugog reda. Ovaj kulturni rasizam je bio važniji za raspad države od dubinske krize socijalističke ekonomije i iscrpljenost

¹⁰ S. Sasken pokazuje da neoimperijalna „re-kompozicija rada i kapitala” dovodi milijune imigranata u megalopolise i ekonomski najrazvijenija područja, ali i izmiješta industriju u Treći svijet, to jest u EPZ zone (*Export Processing Zones*). U ovim su zonama djevojke bez radnog iskustva, pa i djeca, posebno tražene kao najmotiviranija i najpokornija radna snaga.

¹¹ Prvi oružani napadi Jugoslavenske narodne armije (JNA) na građane Slovenije i Hrvatske tijekom 1991. opravdavani su potrebom „izvanrednog stanja”, a ono je bilo rezultat političkog odbijanja vodstva hegemonne republike (SR Srbije) da prihvati odluke ovih dviju republika o odcjepljenju od SFRJ. U skladu s Agambenovim uvidima iz djela *Homo sacer* (1995) o „uključujućem isključivanju”, bivši jugoslavenski građani postali su „neprijatelji države” i mete napada u vlastitim kućama i gradovima, a kad su zarobljeni i odvedeni u logore („logor a ne grad predstavlja današnju biopolitičku paradigmu”) sudilo im se kao da su istovremeno punopravni građani i „vanjski neprijatelji” države.

političkog modela vladanja. Gržinić preuzima pojam „turbo fašizam” feministkinje Ž. Papić i dodaje mu atribut neoliberalni jer smatra da je „turbo fašizam” postmoderna inačica onog što je U. Eco nazvao Ur-Fašizmom ili esencijom svih povijesnih artikulacija fašizma. Vjeruje da bi se fenomen koji je Papić opisala na jugoslavenskom primjeru mogao proširiti na sve zemlje Istočne Europe u kojima se mogu detektirati rasijalizacija, repatrijarhalizacija, nasilje nad drugima i drugačijima, dokidanje empatije i multikulturalizma. Logiku ovog hibridnog srastanja popularno-kulturnog i političkog sadržaja pojma tumači Ž. Papić:

Prefiks „turbo” odnosi se na specifičnu mješavinu politike, kulture, „mentalnih uvjerenja” i pauperizacije života; mješavinu urbanog i ruralnog, pred- i post-modernog, pop kulture i heroína, realnog i virtualnog, mističnog i „normalnog”. (...) Poput svih drugih fašizama, turbo-fašizam uključuje i slavi pejorativno preimenovanje, alijenaciju i konačno, uklanjanje Drugog/Drugih (prema Gržinić 2015: 28).

Međutim, turbo-fašizam ne iščezava s prestankom rata na teritoriju bivše Jugoslavije, nego nailazi na plodno tlo „druge tranzicije” ili adaptacije na neoliberalne vrijednosti. Tragom teoretičara S. López Petita i A. Mbembea, za koje je 2001. godina prekretnička, Gržinić u neoliberalizmu prepoznaje tanatopolitičku proizvodnju „suvišnog” ljudskog materijala, to jest sistemsku degradaciju, alijenaciju i potiranje socijalne države. Od López Petita autorica preuzima tezu da neoliberalizam potiče globalnu militarizaciju i pretvorbu „nacionalnih država” u „ratne države”¹². Dočim je nacionalizam poticao diskriminaciju i isključivost, tek je militarna „država rata” ovu negativnu biopolitiku pretvorila u radikalnu *nekropolitiku* brutalnosti, usmrćivanja i teroriziranja „manje vrijednih” građana. Danas to više nisu etnički drugi, nego pripadnici LGBTI zajednice, Romi, ili pak ideološki protivnici. Homofobični obračuni sa sudionicima *Parada ponosa* na ulicama pojedinih hrvatskih, bosanskih i srpskih gradova za Gržinić predstavljaju „fenomen mnogo opsežnije diskriminacije i deregulacije” sukladno kapitalističkoj logici stvaranja profita pod svaku cijenu:

¹² Sociolog M. Castells smatra da vojni establišmenti razvijenih zemalja rade na tome da rat učine prihvatljivim suvremenom građaninu uz pomoć profesionalizacije vojnih snaga i promoviranjem suvremene vojne tehnologije koja omogućuje „precizne i ograničene” vojne intervencije te „kratkoročne” mirovne vojne misije.

Kapitalizam je sistem koji živi od eksploatacije, izvlašćivanja i diskriminacije što nisu tek kulturni nego ekonomski i stoga društveni i politički mehanizmi. (...). Pamćenje je pitanje biopolitike a povijest je glavni teren nekropolitike – stalno na udaru, brisana, iznova pisana, evakuirana (Gržinić 2015: 30).

Opozicijom biopolitike i tanatopolitike kao srazom (življenog) pamćenja i (institucionalne) historije, Gržinić naglašava prirodno savezništvo feministkinja i studija obojenih (*Black Studies*) jer obje ove epistemološke pozicije teže ponovnom upisivanju žena „izvan povijesti” i „naroda bez povijesti” u Historiju koja ne bi bila pravocrtna, bjelačka ni okcidentalistička. Možda je najveća kvaliteta M. Gržinić to što ne slijedi slijepo ni jednu paradigmu, a svojim teorijskim tekstovima, filmovima i feminističkim akcijama dokazuje kako je društvena nejednakost, uz rasizam, najopasnija odlika suvremenog društva i kako znanstvenici o tome ne trebaju samo govoriti nego i „činiti nešto kako bi smanjili implikacije i konsekvence te činjenice” (Berreman 1968: 395).

Biopolitika pamćenja i tanatopolitika historije

Ukoliko smo u Bosni svi – i žene, i muškarci, i djeca – nerazmrsivo upleteni u svakodnevne konflikte, koji se izražavaju čas kao sukobljeni nacionalistički diskursi čas kao nepremostivi raskol između pravde i prava, a čas kao „tranzicijski’ diskurs” (...), što drugo preostaje doli maksimalno aktivirati pripovjedni diskurs i fikcionalnim sredstvima potkopavati, pokušati potkopati, sve strategije represivnog pokoravanja raznovrsnim (i naoružanim) silama razgraničavanja i isključivanja? (Moranjak-Bamburać 2004: 152–53)

I doista, kritika historičnosti, političnosti i konstruiranosti „univerzalnog znanja” već neko vrijeme epistemološki potvrđuje savezništvo poststrukturalističkih teorija, postkolonijalnih studija i feminističke epistemologije. Ono je odraz nužde da se dekonstruira utemeljiteljska uloga androcentrizma i historizma u zapadnom intelektualnom projektu, ali i da se problematizira „misionarski sindrom” zapadnih feministkinja koje su atipičnu, raznovremenu i „tekuću” povijest lokalnih feminizama pokušavale uskladiti s dominantnom naracijom o smjeni feminističkih valova¹³.

¹³ „I povijest feminizma, kao brojne druge povijesti, piše se prema matrici «valova»: Novi val u toj matrici nužno antagonistički izaziva i dokida svog prethodnika. Nakon prvog vala

Nasuprot kolonijalnoj želji za kontrolom i dominacijom, feministička motivacija bilježenja, arhiviranja i „iskapanja” vlastite povijesti, metodološki slijedi potrebu „premošćivanja onog prije i poslije”, ženskog povezivanja preko granica te pronalaženja „kontinuiteta u diskontinuitetu” (R. Iveković prema Kašić et al. 2013: 11). Ova feministička intervencija u nacionalnu povijest tragičkog patosa trebala bi slijediti principe koje je, mahom, formulirala mađarska povjesničarka A. Petö (2002: 211–218). Riječ je o potrebi da se:

- delegitimiraju povijesne naracije koje u prošlosti traže kontinuitet i linearnost, jamac stabilnosti, političke legitimacije ili ideološke pravovjernosti
- naracije o ženskom povijesnom iskustvu (pre)oblikuju pripovijedanjem i tumačenjem kako bi žene ostvarile „moć nad vlastitim životom” i „rekonstruirale isprekidane feminističke genealogije” (Petö 2002: 211)
- osvijesti politička dimenzija osobnog iskustva, što bi pomoglo ženama da razumiju vlastito iskustvo i daju mu vrijednost (cf. Jambrišić Kirin 2013: 32–35).

U regiji gdje aktivistkinje i intelektualke „imaju više smisla za političko nego li politika sama” (Moranjak-Bamburać 2004: 152), feministička se protupriča samo biopolitikom osobnog pamćenja može suprotstaviti tatanopolitici kolektivne povjesnice koja se u postsocijalističkim i postkolonijalnim društvima mahom oslanja na naraciju o nesublimiranoj „kolektivnoj patnji”. Prema britanskom povjesničaru J.-W. Mülleru (2002), poslije sloma socijalizma i „postmodernog rasapa društvene transparentnosti”, građani su očekivali da će (nacionalistička) ideja „velike prošlosti” ispuniti obećanja koja (socijalistička) budućnost nije održala. Riječ je o sindromu postkolonijalnog društva konfliktnih kulturnih praksi, kontradiktornih vrijednosnih okvira i mnogostrukih osi dominacije, opterećenog pamćenjem nepravdi, zlorab moći i neprorađenih trauma, koji čine da osobni, parcijalni i afektivni zahtjevi ravnaju procesom suočavanja s prošlošću.

Nasuprot teoretičarima koji su opisivali *postjugoslavensko stanje* kao problem ontološkog „raz-vremenjivanja” komunističkog projekta (Groys

usljeđuje drugi, drugi biva odmičen trećim itd. Sukladno tomu, i povijest feminizma, baš kao ostale povijesti, završila je u ropotarnici «post-stanja»...” (Perica 2014: 13).

2010), kao „refleksivnu nostalgiju” (Velikonja 2005) ili „kulturnu formu sadašnjosti” u kojoj se medijalizirane slike (iznevjerene) komunističke utopije pretapaju s propalim kapitalističkim iluzijama (Buden i Žilnik 2013: 24–34)¹⁴, feministkinje smatraju da teze o kronološko-kulturološkoj dezorijentaciji ne nude dostatan spoznajni okvir koji uvažava specifičnosti društvenog iskustva žena u postsocijalizmu. Jer ako svaki tranzicijski subjekt pati od osjećaja frustracije, neuroze i rascijepljenosti polu-periferije „koju na jednoj strani oblikuje napor da *uhvati korak* sa centrom, a na drugoj želja da se odupre *integraciji u centar* i ne izgubi svoje kulturne karakteristike” (Blagojević 2009: 34), žene kao podzastupljene političke građanke osjećaju još težu krizu rodnog identiteta i dis/kontinuiteta jer niti socijalističko nasljeđe „državnog feminizma”¹⁵ niti recentne *gender-mainstreaming* politike nisu izvorište novih ženskih ideala, imaginacije i žudnje¹⁶. Ukratko, feministički je pristup promjenama sociopolitičkog i intimnog građanstva pokušao s jedne strane istražiti fleksibilne i autonomne načine prilagodbe suvremenih muškaraca i žena novim asimetričnim rodnim i društvenim odnosima, a s druge osvijetliti mehanizme (ne) prikrivenih oblika nejednakosti i dominacije koji se utiskuju u njegovo/njezino tijelo kao subjektivni dispozitivi, kao psihološke kočnice koje ga/ju drže u podređenom „trpećem stanju”.

Ako bismo oboružani postkolonijalnom i feminističkom kritikom linearno-homogenog modernizma, pokušali reinterpretirati „kratko i eks-

¹⁴ B. Buden ističe da kulturnu povijest „ne tretira kao posebnu disciplinu historiografije koja za svoj predmet uzima ono što je u prošlosti steklo status kulturnog dobra. Za ovu knjigu kulturna povijest je sama forma u kojoj nam se danas ukazuje prošlost” (Buden i Žilnik 2013: 8).

¹⁵ U svom feministički i politički angažiranom pristupu socijalističkoj povijesti domaće su znanstvenice – S. Slapšak (2013), N. Moranjak-Bamburač (2004), B. Kašić (2009b, 2011), S. Prlenda (2011), R. Jambrešić Kirin (2008 i 2011) i dr. – pokušale razlomiti „strateški univerzalizam” socijalističkog projekta i pokazati kako je rodna asimetrija moći bitno oblikovala povijesnu svijest i utjecala na ambivalentan karakter osobnih uspomena na ovo razdoblje. Ono što je potrebno detaljnije istražiti jest uloga matrilinearnog pamćenja kako „prešutnog otpora” tako i „puke komodifikacije” žena prošlom sustavu s dominantnom komunističkom ideologijom.

¹⁶ Uz problem osiromašjenja, nezaposlenosti i smanjenih radnih prava, važno je specifično rodno iskustvo ugroženosti zbog kolapsa socijalne države, slabije zaštite reproduktivnog zdravlja, kao i „divljih” kapitalističkih uvjeta na tržištu rada s novim oblicima rodno uvjetovane eksploatacije.

tremno” 20. stoljeće u južnoslavenskim državicama, onda bismo izdvojili spremnost njihovih građana da uvijek iznova iskušavaju nove političke modele društvenosti, integrativne i (proto)globalizacijske procese. Dakle, ono što se u dominantnoj nacionalnoj naraciji čini kao kasan, ali sretan priključak (polu)periferije na europsku historiju, iz postkolonijalne se vizure otkriva kao višestruko isprekidan i neizvjestan proces političke modernizacije i demokratizacije u kojem su rezultati emancipacijskih pokreta kratkotrajni, a borba subalternih skupina (žena, proletera, manjina, imigranata) za ravnopravnim statusom u društvu uvijek iznova aktualna.

Literatura

- Badurina N., 2009, *Nezakonite kćeri Ilirije: književnost i ideologija u 19. i 20. stoljeću*, Zagreb.
- Balibar É., 2003, *We, the people of Europe? Reflections on transnational citizenship*, Princeton–Oxford.
- Berremán G., 1968, *Is anthropology alive? Social responsibility in social anthropology*, „Current Anthropology” sv. 9, br. 5, str. 391–396.
- Blagojević M., 2009, *Knowledge production at the semiperiphery: a gender perspective*, Beograd.
- Buden B., Žilnik Ž., 2013, *Uvod u prošlost*, Novi Sad.
- Carotenuto S., Jambrešić Kirin R., Prlenda S. (ur.), 2015, *Feminist critique of knowledge production*, Napoli.
- Ćirjaković Z., 2012, *Subalterne studije i tumačenje postjugoslovenskog prostora*, „Godišnjak Fakulteta političkih nauka” sv. 8, str. 91–112.
- Goldsworthy V., 1998, *Inventing Ruritania: The Imperialism of the Imagination*, New Haven–London.
- Groys B., 2010, *The Communist Postscript*, London–New York.
- Gržinić M., 2015, *For an Antiracist Politics of Knowledge*, u: *Feminist critique of knowledge production*, ur. S. Carotenuto, R. Jambrešić Kirin, S. Prlenda, Napoli, str. 21–37.
- Jambrešić Kirin R., Prlenda S., 2008, *Promišljanje sjevera i juga u postkolonijalnosti/ Rethinking North and South in Post-Coloniality*, Zagreb.
- Jambrešić Kirin R., Prlenda S. (ur.), 2009, *Glasom do feminističkih promjena / Voicing Feminist Concerns*, Zagreb.
- Jambrešić Kirin R., Prlenda S. (ur.), 2011, *Spiritual practices and economic realities: Feminist challenges*, Zagreb.
- Jambrešić Kirin R., Prlenda S. (ur.), 2013, *Women Narrating their Lives and Actions*, Zagreb.
- Jambrešić Kirin R., 2008, *Dom i svijet: o ženskoj kulturi pamćenja*, Zagreb.

- Jambrešić Kirin R., 2011, *O konfliktnoj komplementarnosti ženskog pamćenja*, „Profemina” [temat *Jugoslavenski feminizmi*], str. 39–51.
- Jambrešić Kirin R., 2013, *Ženske baštine između konfliktnih politika pamćenja i feminističke intervencije*, u: *Feminističke kritičke intervencije*, ur. B. Kašić, J. Petrović, S. Prlenda, S. Slapšak, Zagreb, str. 28–36.
- Kašić B., 2001–2002, *Postkolonijalna tijela*, „Treća: časopis Centra za ženske studije” br. 3/1–2, str. 285–301.
- Kašić B., 2004, *Feminist Cross-Mainstreaming within ‘East-West’ Mapping: A Postcolonial Perspective*, „European Journal of Women’s Studies” sv. 11, br. 4, str. 473–485.
- Kašić B., 2009a, *Oglasiti se svojim glasom: o utopijskim činovima i činovima otpora*, u: *Glasom do feminističkih promjena*, ur. R. Jambrešić Kirin, S. Prlenda, Zagreb, str. 23–33.
- Kašić B., 2009b, *Transition as an Affair or an Affair with Transition. Postcolonial Lenses on Europe and ‘Transition’*, u: *Prospettive degli Studi culturali, Lezioni della Summer School in Adriatic Studies*, ur. L. Avellini, G. Benvenuti, L. Michelacci, F. Sberlati, Bologna, str. 215–229.
- Kašić B., 2011, *Moć ženskih svjedočenja*, u: *Ženski sud. Feministički pristup pravdi*, ur. Lj. Kovačević et al., Kotor–Beograd, str. 86–95.
- Kašić B. et al., 2013, *Riječ urednica*, u: *Feminističke kritičke intervencije*, ur. B. Kašić, J. Petrović, S. Prlenda, S. Slapšak, Zagreb.
- Kašić B., Prlenda S., 2015, *A Curious Act of Knowing?*, u: *Feminist critique of knowledge production*, ur. S. Carotenuto, R. Jambrešić Kirin, S. Prlenda, Napulj, str. 9–13.
- Kovačević N., 2008, *Narrating Post/Communism*, London–New York.
- Luketić K., 2013, *Balkan: od geografije do fantazije*, Zagreb.
- Matošević A., Škokić T., 2014, *Polutani dugog trajanja*, Zagreb.
- Melegh A., 2006, *On the East–West slope: globalization, nationalism, racism and discourses on Eastern Europe*, Budapest–New York.
- Müller J.-W. (ur.), 2002, *Memory and Power in post-war Europe*, Cambridge.
- Moranjak-Bamburać N., 2004, *Skandal prepoznavanja*, „Forum Bosnae” (temat *Izazovi feminizma*) sv. 26, str. 163–173.
- Obad O., 2009, *Imperij uzvraća udarac: predodžbe o kulturi i identitetu u hrvatskih pregovarača s Europskom unijom*, „Narodna Umjetnost” sv. 46, br. 2, str. 111–127.
- Omi M., Winanthave H., 1994, *Racial Formation in the United States*, New York.
- Perica I., 2014, *Licem u lice s postfeminizmom*, „Zarez” br. 396, 21.12.2014, <<http://www.zarez.hr/clanci/licem-u-lice-s-postfeminizmom>>, 10.01.2015.
- Petrović T., 2013, *Nesting Colonialisms: Austria, Slovenia and Discourses on the Western Balkans in the Context of the EU Enlargement*, <http://www.drzavljanskavzgoja.org/Portals/0/Dokumenti/clanki/Petrovic_DMG_2.pdf>, 5.12.2014.
- Petó A., 2002, *Stories of Women’s Lives*, u: *Gender Relations in South Eastern Europe*, ur. M. Jovanović, S. Naumović, Beograd–Graz, sv. 2, br. 33, str. 211–218.
- Prlenda S., 2011, *Lomeći valove: feminizam u socijalizmu*, „Profemina” leto/jesen, str. 153–155.

- Rancière J., 2011, *Estetska dimenzija: znanje, politika, estetika*, prev. A. Tomčić, „Čemu” sv. 10, br. 20, str. 98–112.
- Said E., 2000 [1978], *Orijentalizam*, prev. D. Gojković, Beograd.
- Slapšak S., 2013, *Žene, Jugoslavija, antikomunistička narkoza i novi kolonijalizam*, u: *Feminističke kritičke intervencije*, ur. B. Kašić, J. Petrović, S. Prlenda, S. Slapšak, Zagreb, str. 37–46.
- Swarr A., Nagar R. (ur.), 2010, *Critical Transnational Feminist Praxis*, New York.
- Tlostanova M., 2013, *Iščeznuli Drugi svijet, globalna kolonijalnost i dekolonijalno djelovanje. Zašto smo iščeznuli/e, ili „može li postsocijalističko govoriti?”*, u: *Feminističke kritičke intervencije*, ur. B. Kašić, J. Petrović, S. Prlenda, S. Slapšak, Zagreb, str. 49–63.
- Todorova M., 1997, *Imagining the Balkans*, New York–Oxford.
- Velikonja M., 2005, *EUROSIS: A Critique of the New Eurocentrism*, Ljubljana.
- Wolff L., 1994, *Inventing Eastern Europe. The Map of Civilization on the Mind of the Enlightenment*, Stanford.